

УДК 002.2.14.21

Н. Б. Буряк

аспірант кафедри релігієзнавства
філософського факультету

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВПЛИВ МАРКСИСТСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ НА ГУМАНІСТИЧНУ КОНЦЕПЦІЮ РЕЛІГІЇ ЕРІХА ФРОММА

Особливістю соціальної філософії Е. Фромма є те, що вона, виростаючи на ідейній основі фрейдизму, одного з найбільш поширених у зарубіжних країнах учень XX ст., водночас зазнала певного впливу філософії К. Маркса. Е. Фромм намагався «синтезувати» фрейдизм із марксизмом, інтерпретуючи останній в антропологічному дусі. Прагнучи використовувати деякі положення психоаналізу в поясненні соціальних явищ і процесів, Е. Фромм виступав тим самим як продовжувач тієї соціально-філософської тенденції в психоаналізі, початок якої було покладено З. Фройдом, його працями в галузі соціальної психології.

Питання, різною мірою пов'язані із проблемами впливу філософії на релігію, розглядали багато авторів. Корисні відомості про передумови й розвиток релігієзнавчої концепції можна віднайти в роботах із вивчення становлення психоаналізу, серед яких праці Ск. Даулінга, Н. Автономової, А. Пружиніної, С. Токарева, Г. Уеллса, Р. Перрона, В. Лейбіна. Одним із перших дослідників творчості З. Фрейда є С. Франк. Дослідженням філософських ідей Е. Фромма займалися І. Єгорова, Е. Суздалева, Е. Мелетинський, В. Нікольський.

Метою роботи є розкриття сутності релігієзнавчої концепції Еріха Фромма.

Згідно із З. Фройдом, система почуттів формується й функціонує в системі трискладової моделі психіки. Працюючи над цією проблемою, він зазначав, що «Воно» – це кладова бажань, пригнічених думок, які витіснені зі свідомості, однак намагаються отримати вираження, незважаючи на моральні приписи; «Я» – це та особистісна сфера, яка, з одного боку, формується в боротьбі з «Воно» й «над-Я», а з іншого – намагається забезпечити стабільність суб'єкта завдяки віднаходженню компромісу між силами «Воно» та «над-Я»; «над-Я» – це норми, які були вироблені людством упродовж історії, своєрідний носій ідеалу. При цьому людське «Я» постійно зазнає тиску сили пристрастей несвідомого, ці пристрасті неприйнятні для людини: вона не бажає їх визнавати, але й не здатна їх позбутися. Отже, чуттєва сфера людини постійно зазнає тиску, проблематизуючи як душевне, так і духовне життя людини. Початкова обставина, що травмує почуття провини, викликана Едіповим комплексом. Отже, згідно із З. Фройдом, амбівалентний характер почуттів є джерелом виникнення морально-етичних регуляторів людини. Опираючись на це, основним поняттям, яке використовує Е. Фромм, є «соціальний характер» і його адаптація до соціальних умов. Природа людини виявляється в Е. Фромма дуже пластичною субстанцією, легко зазнає виховного впливу суспільства. Воістину, деякі ідеї просто зависають у повітрі, якщо врахувати, що в той самий час на іншому боці земної кулі, у Радянському Союзі, виховна функція суспільства була зведена в ранг універсальної догми, а трохи пізніше в епоху розквіту слави Е. Фромма дисидентство, тобто відхилення від соціально зумовленої поведінки людини, нерідко розглядалося як психічне захворювання. Іронія історії полягає в тому, що, незважаючи на доступність джерел, у сучасному світі немає меж для спотворень і неправильних тлумачень різних теорій. Таким найяскравішим прикладом слугує те, що робиться останніми десятиліттями з ученням К. Маркса. У пресі, літературі та промовах політичних діячів, а також у кни-

гах і статтях відомих філософів і соціологів постійно згадується К. Маркс і марксизм. Створюється враження, що ні політики, ні журналісти жодного разу не прочитали жодного Марксового рядка, а соціологи й суспільствознавці звикли задовольнятися мінімальними знаннями текстів К. Маркса. І при цьому вони явно відчують себе абсолютно впевнено, бо ніхто з впливових у цій галузі людей не висловлює здивування з приводу їхніх сумнівних, неосвічених заяв. Найпоширенішою помилкою є ідея про так званій «матеріалізм» К. Маркса, згідно з якою К. Маркс нібито вважав головним мотивом людської діяльності прагнення до матеріальної вигоди, зручностей, максимального добробуту, «заможності» свого життя й життя своєї родини. Ця ідея доповнюється твердженням, ніби К. Маркс не виявляв жодного інтересу до індивіда та не розумів духовних потреб людини: ніби його ідеалом була сита й добре одягнена «бездушна» людина. Водночас Марксова критика релігії ототожнюється із запереченням усіх духовних цінностей. Розглядаючи процес історичного розвитку не інакше як через призму протистояння між потребами людської природи й можливістю їхньої реалізації в певних суспільних умовах, суперечності між необхідністю реалізації сутності людської природи і стримуваними зовнішніми соціальними факторами, Е. Фромм намагався на конкретно-історичному матеріалі показати характер цієї суперечності [1, с. 390].

Аналізуючи капіталістичне суспільство, Е. Фромм показує несумісність із вимогами людської природи, цінності якої мають абсолютний гуманістичний характер. Свою концепцію людської природи він використовує як специфічний засіб для соціальної критики цього суспільства. Критичний підхід Е. Фромма до аналізу сучасного буржуазного суспільства дав йому змогу показати панування в ньому алогізмів, за яких загальність самообману має видимість загальної правди, ненормальність здається нормою, хвороба – здоров'ям. Як мислитель і гуманіст, Е. Фромм не міг пройти повз проблеми кризи сучасного суспільства та шляхів її подолання. Доклавши значних зусиль до усвідомлення й розвінчання низки небезпечних соціальних ілюзій, Е. Фромм дійшов висновку, що причини кризи зумовлені економічними та психологічними суперечностями самої індустріальної системи. Віддаючи належне її різноманітним досягненням, учений разом із тим критично проаналізував великі обіцянки й великі надії на безмежний прогрес, які були характерні для низки поколінь індустріальної епохи. Висновок Е. Фромма був критичним: великі надії на досягнення матеріального достатку, необмеженої особистої свободи, щастя для найбільшої кількості людей і панування над природою зазнали краху. Цивілізація опинилася на межі самознищення. Здійснюючи пошук нових альтернатив планетарної катастрофи, Е. Фромм дійшов думки про те, що обов'язковою умовою фізичного виживання роду людського є створення нової людини, «радикальної зміни людського серця» та нового суспільства, що відповідає потребам «не відчуженого й орієнтованого на буття індивіда». Е. Фромм розробив досить докладну програму зміни людини та суспільства. Згідно з цим проектом, у загальних рисах порятунок людства від психологічної й економічної катастрофи передбачає докорінну зміну характеру людини, що виражається в переході від домінуючої установки на володін-

ня до панування установки на буття. Неофройдистська соціологія Е. Фромма є одним із найбільш значних елементів сучасної західної інтелектуальної культури. Значну роль у формуванні поглядів Е. Фромма відіграло те, що в 1929–1932 рр. він був співробітником Інституту соціальних досліджень, де в ті роки складалася Франкфуртська школа. Е. Фромм приймає ту інтерпретацію марксизму, що склалася в цій школі, прагнучи синтезувати ідеї «молодого К. Маркса» із психоаналізом та іншими сучасними філософськими течіями. Він уважав, що в особистості немає нічого природженого, усі психічні вияви – це наслідок її заглибленості в різні соціальні середовища. Однак, на відміну від марксизму, Е. Фромм виводить характер формування того або іншого типу особистості не з прямого впливу соціального середовища, а з подвійності людського існування: «екзистенціальної» й «історичної». До екзистенціальної складової людського буття він зараховує людину, котра, за його словами, споконвічно перебуває між життям і смертю. Людина не може уникнути суперечностей, але реагує на них по-різному, відповідно до свого характеру й культури. Зовсім інше, згідно з Е. Фроммом, природу мають історичні суперечності. Вони створюються людиною або в процесі її власного життя, або в наступні періоди історії. Усунення історичних суперечностей Е. Фромм пов'язував зі створенням нового гуманістичного суспільства [2]. У книзі «Революція надії» (1968) філософ викладає свої узагальнення про шляхи гуманізації сучасного суспільства. Він покладає великі надії на введення гуманістичного планування, активізацію індивіда шляхом заміщення методів відчуженої бюрократії методами гуманістичного керування, зміни способу споживання в напрямі збільшення активації людини й усунення її пасивності. Водночас Е. Фромм висуває ідею створення спільностей, у яких люди повинні мати власну культуру, стиль життя, манеру поведінки, основу на певних загальних орієнтаціях, що нагадає церковне життя. Загалом він показує, що поділяє головну мету К. Маркса, зокрема побудову соціалістичного суспільства. Проте інфантильний ідеал людини діаметрально протилежний Марксовому образу творчої, активної людини, здатної любити й цікавитися тим, що її оточує.

Мета К. Маркса полягала в духовній емансипації людини, звільненні її від кайданів економічної залежності, відновленні її особистісної цілісності, яка повинна була допомогти їй відшукати шляхи до єднання з природою та іншими людьми. Філософія К. Маркса нерелігійною мовою позначала новий радикальний крок уперед, націлений на повне здійснення індивідуалізму, тобто до тієї мети, якою керувалося все західне суспільне мислення з часів Відродження й Реформації та до середини XIX ст. Для К. Маркса людина – це сировина, що не може змінити своєї структури. І водночас людина дійсно змінюється в ході історії, розвивається, трансформується, є продуктом історії, а так як історію творить вона сама, то й себе саму вона творить теж самостійно. Про систему типу радянського комунізму К. Маркс висловив своє судження словами «грубий комунізм». Цей «грубий комунізм» виявляється у двох образах. По-перше, панування матеріальної власності тут затьмарює погляд настільки, що люди готові знищити все, що не підлягає узагальненню; вони хочуть силою відкинути такі фактори, які не вкладаються в поняття матеріальної власності. Марксове поняття само-реалізації людини може бути з'ясовано лише у зв'язку з його поняттям «праця». Для К. Маркса праця й капітал були не тільки економічними категоріями, вони були для нього значною мірою антропологічними та визначалися його гуманістичними цінностями. Накопичення капіталу являє собою минуле. К. Маркс писав, що в буржуазному суспільстві панує минуле над сьогоденням, у комуністичному – справжнє над минулим [3, с. 5–7]. У буржуазному

суспільстві капітал має особисту свободу й самостійність, тоді як діяльний індивід сам по собі й не особистість і не вільний. У праці людина виражає свою індивідуальність, свої фізичні та психічні сили. Праця – не тільки засіб досягнення мети, а й самоціль, це осмислений додаток людської енергії. Тому праця висуває капіталізму претензії не стільки за несправедливий розподіл скарбів, скільки за те, що він перетворив працю в примусову, відчужену, безглузду роботу, а тим самим і людину – у збиткового монстра. У чому ж полягала новизна філософських поглядів К. Маркса та Ф. Енгельса? Виділимо таке:

1. Філософська основа марксизму оснований на поєднанні матеріалізму з діалектикою, на так званому діалектичному матеріалізмі. Це одне із надбань марксизму. Відомо, що діалектичні закономірності були сформульовані Гегелем, котрий, проте, уважав, що вони є законами розвитку ідей, понять. На противагу Гегелю, К. Маркс і Ф. Енгельс відкрили діалектику речей і показали, що діалектика понять є відображенням у свідомості людини діалектики об'єктивного світу.

2. Особливе місце у філософії марксизму посідає проблема людини. Розуміння людини в домарксистській матеріалістичній філософії зводилась до того, що людина є частиною природи, активна, свідомо істота, яка має права на свободу й потребує гуманного ставлення до себе. К. Маркс і Ф. Енгельс почали розглядати людину не лише як продукт природи, а і як соціальний феномен, причому акцент робили на її соціальних характеристиках.

3. Розвиток суспільства в марксизмі розглядається із матеріалістичних позицій. Попередня філософія вбачала джерело розвитку суспільства в ідеях. Філософія марксизму переносить акцент на економічне життя суспільства, насамперед на сферу матеріального виробництва. Вона послідовно проводить думку, що в основі суспільного розвитку лежить спосіб виробництва матеріальних благ. Минуле й майбутнє людства в цій філософії постають як послідовний процес зміни способів виробництва. Ось чому філософію марксизму називають також історичним матеріалізмом.

4. Червоною ниткою через увесь марксизм проходить ідея знищення приватної власності. Приватна власність, за К. Марксом, є найглибшим джерелом, витоків усіх соціальних бід, і тому саме її потрібно ліквідувати. На цьому підґрунті К. Маркс будує концепцію «розумної держави й розумного суспільства», а саме «комунізму», у якому всі люди будуть мати рівні права, однакові соціальні можливості для реалізації сутнісних сил. Єдиним способом знищення приватної власності й утворення нового соціального ладу К. Маркс уважав соціалістичну революцію.

5. Важливе місце у філософії марксизму посідає проблема практики. Вона трактується як матеріальна, предметно-чуттєва, цілеспрямована діяльність людини, завдяки якій змінюється природний і суспільний світ, у тому числі й сама людина. Вищим рівнем практики К. Маркс і Ф. Енгельс вважали революційну зміну суспільних відносин. Революційна практика пролетаріату й широких народних мас, на їхню думку, була тим важелем, за допомогою якого ця філософська теорія могла реалізуватися [4, с. 380].

Погляди К. Маркса в середині XX ст. були модними серед ліволіберальних інтелектуалів Європи, щоправда, обкатаними у професорському середовищі німецьких університетів, відчуженими від практичного досвіду радянської Росії. Е. Фромм у багатьох випадках використовує ім'я К. Маркса, що створило йому імідж неортодоксально мислячого соціолога лівого спрямування. Наприклад, у книгу «Криза психоаналізу» поміщена доповідь Е. Фромма «Внесок Маркса в знання про людину», у якій філософ шукає підтримку в К. Маркса щодо своєї критики З. Фрейда. Як відомо, К. Маркс не займався пси-

хологією й жодних наукових робіт у цьому напрямі в нього немає. У психології К. Маркс дотримувався традиційного для середини XIX ст. уявлення про людину як про істоту раціональну, мотиви поведінки котрої визначаються усвідомлюваними, раціональними. Підхід цей був загальним, починаючи з епохи Просвітництва, і виявився достатнім для аналізу капіталізму й вироблення спільної матеріалістичної концепції історії. К. Маркс говорить саме про свідомість, раціональне відображення зовнішнього світу в реальному людському розумі. Цей розум не завжди розпізнає ідеологічні містифікації типу товарного фетишизму, він може бути затуманений опіумом релігій, його прогнози можуть бути недосконалі, а іноді й просто помилкові, але саме життя, те саме «буття», забезпечує поступове подолання помилок і все більш ясне розуміння світу, у якому живе людина. Ця основа історичного матеріалізму, закладена в роботах К. Маркса, повністю суперечить розумінню історії Е. Фроммом, згідно з яким саме соціальна психологія повинна демонструвати те, як людська енергія у своїй специфічній, особливій формі вияву, у свою чергу, стає активною силою, формує місцеві соціальні процеси. Як приклад конкретизуючого положення Е. Фромм висуває тезу про те, що прагнення людини до слави й успіху, а також потреба людини в праці були головними силами, які сприяли розвитку сучасного капіталізму. Філософ був твердо переконаний у тому, що механізм функціонування та зміни соціальних систем неможливо зрозуміти не тільки без аналізу змісту й функції соціального характеру, а й без розкриття так званої негативної функції суспільства, сутність якої полягає, на його думку, в тому, що будь-яке суспільство за допомогою специфічних засобів може регулювати й визначати ступінь усвідомлення людиною навколишньої соціальної реальності. Саме тому таку велику увагу Е. Фромм приділяє розгляду ролі «несвідомого» в історичному процесі, він намагався зняти покрив таємничості з проблеми «несвідомого», яка ось уже багато десятиліть не сходить зі сторінок академічних журналів із психології та психоаналізу. Сам термін «несвідоме», на думку Е. Фромма, становить у дійсності деяку містифікацію. Немає такої речі, як несвідоме; є тільки ті почуття, які ми усвідомлюємо, і ті, які не усвідомлюємо. У психоаналізі як певній системі уявлень можна виділити кілька фундаментальних положень. По-перше, твердження про те, що людина, хоче вона того чи ні, змушена у своїй життєвій практиці придушувати усвідомлення багатьох почуттів та емоцій. По-друге, уявлення про те, що між змістом «несвідомого» і свідомістю виникає конфлікт, який майже завжди викликає невроз. І, нарешті, по-третє, впевненість у тому, що цей конфлікт зникає негайно ж, як тільки «несвідоме» досягає порогу людської свідомості. Залишаючи недоторканими вихідні положення класичного психоаналізу і про механізм витіснення, Е. Фромм ставить завдання реінтерпретувати і тлумачити їх у неофрейдистському дусі. Воно інакше трактує зміст несвідомого й по-іншому описує механізм витіснення. Передусім на противагу З. Фройдю, який уважав «несвідоме» поза історичним і антисоціальним за своєю природою феноменом, Е. Фромм стверджує, що несвідоме подібне свідомості. У своїй теорії він головну увагу приділяв «соціально-несвідомому», зміст якого становить витіснений психічний матеріал, який є не індивідуальним, а загальним для більшості членів суспільства. Тільки всіляко перешкоджаючи за допомогою «соціально зумовленого фільтра» його усвідомленню членами суспільства, саме суспільство за наявності певних внутрішніх सुरепечностей забезпечує собі можливість стабільного функціонування. Почуттєво пережитий досвід не може бути усвідомлений, якщо він не зміг пройти через цей фільтр. Тільки те, що проходить через фільтр, уходить у сферу свідомості. На жаль, біль-

ша частина життєвого людського досвіду залишається за його межами. Складовими цього «соціально зумовленого фільтра» є мова, логіка та соціальні табу. Найбільш важливою з них, на думку Е. Фромма, є третя частина, яка не дає змоги певним почуттям досягти свідомості і прагне виштовхнути їх із цієї сфери, якщо вони досягли її. Вона складається із соціальних табу, які оголошують деякі ідеї та почуття неправильними, забороненими, небезпечними і які всіляко заважають їм досягти порога свідомості. Існують почуття, думки, які суспільство прагне не допустити до усвідомлення їх людиною, є такі речі, які не тільки «не можна робити», але про які не дозволяється навіть думати. З погляду неофрейдизму суспільство прагне придушити, перешкодити усвідомленню людиною такого досвіду, зміст якого є несумісним із вимогами цього суспільства й загрожує порушити стабільність його функціонування. Наявність табу, специфічної системи соціальних заборон допомагає суспільству успішно формувати такий соціальний характер, який зміцнює його й у своїй дії постійно відтворює суттєві риси цього суспільства. Суспільство не може знищити дії прихованих людських переживань, почуттів, що мають антисоціальну спрямованість, але воно може витіснити їх зі свідомості, що воно й робить за допомогою «соціального фільтра», який виконує роль своєрідного цензора в суспільній свідомості [5, с. 6–12]. Цей постійно здійснюваний капіталістичним суспільством процес витіснення зі свідомості людини небажаного для неї досвіду, згідно з Е. Фроммом, супроводжується наповненням свідомості людини різними ідеологічними фікціями.

Отже, найголовнішим фактором, що перешкоджає усвідомленню людиною того реального чуттєво-пережитого досвіду, який перебуває в певній суперечності з вимогами суспільства, за Е. Фроммом, є страх перед ізоляцією. Людина боїться опинитися в становищі, що різнить її від інших, тому думка натовпу набуває для неї інколи більшого значення, ніж власні судження. Суспільство не може «дегуманізувати» й «репресувати» людину безмежно, оскільки вона не тільки член суспільства, а й також представник людства. Людина боїться ізоляції не тільки від своєї соціальної групи суспільства, вона також боїться опинитися відірваною від людства, від того початку, який вона несе в собі та яким уявляє людську природу. Саме тому, уважає Е. Фромм, суспільство не може повністю підпорядкувати собі людину. «Несвідоме» Е. Фромм, по суті, поділив на два види. До першого він зараховує той реальний чуттєво-пережитий досвід людини, усвідомлення якого здатне внести елементи дезорганізації у функціонування цього суспільства [6, с. 19]. Під цим видом «несвідомого» в основі соціального характеру лежать соціально-психологічні механізми поведінки. Якби людина капіталістичного суспільства усвідомила, що життя її безглузде, що все те, чим вона займається, нецікаво й нудно, що вона не має справжньої свободи, не може поводити себе й думати так, як їй хочеться, то їй було б важко правильно функціонувати в цьому суспільстві. Тому усвідомлення людиною таких почуттів пригнічується цим суспільством. До другого виду «несвідомого» він зараховує все те, що становить зміст людської природи. Отже, з точки зору Е. Фромма, зміст «несвідомого» завжди перебуває в суперечності із суспільством. Міркування щодо проблеми несвідомого посіли важливе місце в багатьох філософських роботах XIX ст. У цей період намічується й здійснюється переворот від раціоналізму епохи Просвіти й німецької класичної філософії до ірраціонального розуміння буття людини у світі. Соціально-філософські погляди Е. Фромма становлять критичний напрям у сучасній соціальній думці. У своїх творах із позицій абстрактного натуралістичного гуманізму він критикує сучасне західне суспільство.

Література

1. Мареев С. История философии (общий курс). «Фрейдомарксизм» Э. Фромма / С. Мареев, Е. Мареева. – М. : Пресс, 2005. – 487 с.
2. Тарасов А. Наследие Эриха Фромма для радикала конца XX – начала XXI века / А. Тарасов // Общественная мысль XX века: практически ценное для политического радикала наших дней [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://radical-xxi.narod.ru/fromm.htm>.
3. Константинов А. Радикальный гуманизм Эриха Фромма / А. Константинов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.noogen.su/humanism.htm>.
4. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. – М. : Республика, 1992. – 430 с.; Фромм Э. Концепция человека у К. Маркса / Э. Фромм. – М. : Республика, 1998. – С. 375–415.
5. Маркс К. Собрание сочинений : в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Государственное издание политической литературы, 1955–1981. – Т. 3 : Тезисы. – 1955. – С. 2–75.
6. Малкова Е.Е. Тревожность и развитие личности : [монография] / Е.Е. Малкова. – СПб. : Изд-во РГПУ им. И.А. Герцена, 2013. – С. 19.

Анотація

Буряк Н. Б. Вплив марксистської філософії на гуманістичну концепцію релігії Еріха Фромма. – Стаття.

У статті розглядається вплив філософських тлумачень західної Європи на гуманістичну концепцію Е. Фромма. Його судження суттєво зазнали змін під впливом, зокрема, К. Маркса та його ідей щодо ідеального соціалістичного суспільства. Уперше було здійснено порівняльний аналіз робіт Е. Фромма до й після суб'єктивного тлумачення ним праць західноєвропейських учених у галузі філософії та соціології. Е. Фромм значну кількість часу приділяє питанню гуманістичної концепції, яке на сьогодні, у час, коли світ все менше опікується проблемою взаємин кожного окремого індивіда із соціумом, набуває значної актуальності у плані вивчення й аналізу науковою елітою.

Ключові слова: психоаналіз, гуманізм, соціальний характер, соціологізм.

Аннотация

Буряк Н. Б. Влияние марксистской философии на гуманистическую концепцию религии Эриха Фромма. – Статья.

В статье рассматривается влияние философских толкований западной Европы на гуманистическую концепцию Э. Фромма. Его суждения крайне существенно подвергались изменениям под влиянием, в частности, К. Маркса и его идей идеального социалистического общества. Впервые сделан сравнительный анализ работ Э. Фромма до и после субъективного толкования им работ западноевропейских ученых в области философии и социологии. Э. Фромм достаточно большое количество времени уделяет вопросу гуманистической концепции, который на сегодняшний день, во времена, когда мир все меньше интересуется проблемой взаимоотношений каждого отдельного индивида с социумом, приобретает значительную актуальность в плане изучения и анализа научной элитой.

Ключевые слова: психоанализ, гуманизм, социальный характер, социологизм.

Summary

Buryak N. B. The influence of Marxist philosophy in humanistic conception of religion Erich Fromm. – Article.

The paper is widely considered the impact of philosophical interpretations of Western Europe on a humanistic concept Erich Fromm. His judgment is very much exposed to changes under the influence of particular Karl Marx and his ideas of an ideal socialist society. For the first time was a comparative analysis of the works of Erich Fromm and post-subjective interpretation it works Western scholars in the field of philosophy to sociology. Fromm is devoted to the humanistic concept quite a lot of time, and today, at the time when the world is becoming less concerned with the relationship of each individual with society gaining relevance in terms of research and analysis of scientific elite.

Key words: psychoanalysis, humanism, social character, sociology.